

Posjedovna struktura hrvatske poljoprivrede — limitirajući činitelj agrarne proizvodnje

PAVLE MIHALJ*

Sažetak

Posjedovna struktura jedan je od determinirajućih činitelja razvitka svake poljoprivrede, pa tako i hrvatske. Nedvojbeno je da će, dugoročno gledajući, posjedovna struktura odrediti smjer razvitka tržišno orijentirane hrvatske poljoprivrede. Proces izgradnje tržišnom gospodarstvu primjerene posjedovne strukture nije ni jednostavan, ni brz, a ponajmanje jeftin. Brza promjena posjedovne strukture nije moguća, ali ni preporučljiva.

Današnja posjedovna struktura hrvatske poljoprivrede rezultat je stoljeća i pol povijesnog razvitka. Društveno-ekonomski i politički činitelji snažno su utjecali na proces formiranja posjedovne strukture. Danas Hrvatska ima "atomiziran" posjed od svega 2,9 ha. Prije jednog stoljeća prosječna veličina posjeda iznosila je 8 ha. Na proces usitnjavanja snažno je u drugoj Jugoslaviji utjecala agrarna reforma i kolonizacija, te zemljišni maksimum od 10 ha.

Postojeću, vrlo nepovoljnu, strukturu treba u tranzicijskom razdoblju postupno prilagođavati obiteljskom gospodarstvu kao nositelju budućeg razvitka, koje će biti tržišno orijentirano, ekonomski efikasno i profitabilno.

Uvod

U nizu činitelja koji danas determiniraju proizvodne mogućnosti hrvatske poljoprivrede: politika cijena, nerazvijeno (nestabilno) tržište, politika kreditiranja, investicijska politika (nedostatak kapitala), neprofitabilnost velikog dijela proizvodnje, problem tehnologije, ostarjelost i feminizacija poljoprivrednog pučanstva, te nepovoljna posjedovna struktura nedvojbeno su izraženiji limitirajući činitelji razine agrarne proizvodnje.

Promjene u posjedovnoj strukturi neizravno utječu na promjenu u gospodarskoj snazi gospodarstva, a isto tako i na tendencije u jačanju ili, pak, slabljenju određenih skupina gospodarstava. I posjedovna struktura i posjedovni odnosi ovise ponajprije o stupnju razvitka proizvodnih snaga.

* Pavle Mihalj, docent Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Gospodarska politika Hrvatske.

Agrarna (posjedovna) struktura pojam je koji označava vlasničku strukturu u poljoprivredi, odnosno tko posjeduje poljoprivredno zemljište i kako je ono raspoređeno među korisnike zemljišta (obično prema veličini posjeda).¹

Posjedovnu strukturu mogli bismo definirati i kao sistematiziran prikaz raspodjele zemljišnog fonda po pojedinim kategorijama posjeda utvrđenih prema veličini.

Ima, pak, autora koji agrarnu strukturu definiraju u užem i širem smislu. U užem smislu, pod ovim agroekonomskim pojmom razumijeva se struktura poljoprivrednih gospodarstava prema veličini. Agrarnu strukturu u širem smislu “tvore ustroj i sadržaj sveukupnih odnosa u poljoprivredi. Širi okvir tog sustava jesu oblici i razvijenost opće organiziranosti poljoprivrede i njena integritetnost u nacionalno gospodarstvo”.²

Povijesni osvrt na formiranje posjedovne strukture u Hrvatskoj

Današnja posjedovna struktura hrvatske poljoprivrede rezultat je stoljeća i pol povijesnog razvitka. Društveno-ekonomski i politički činitelji snažno su utjecali na proces formiranja posjedovne strukture. Proces formiranja seljačkih gospodarstava na našem području započinje sredinom prošlog stoljeća, a završava uglavnom potkraj 19. stoljeća. U krajevima koji su se nalazili pod Austro-Ugarskom taj proces započinje 1848. godine. Seljak se na ovim područjima poslije revolucionarne 1848. godine oslobađa feudalnih tereta, ali u posjed zemlje dolazi uz visoku odštetu koja se plaća u obliku poreza. Zakonskim propisima iz 1848. godine bilo je određeno da će feudanci dobiti odštetu za izgubljena davanja. Naredbom bana (br. 803) od 25. svibnja 1850. godine osnovan je “Isplativni odbor za pretplatu urbarijalnu”, čija je zadaća bila utvrditi pravo na ukinuta davanja do konačnog rješenja i da isplaćuje godišnju rentu bivšim vlasnicima (posjednicima). Poslove odbora od 1853. godine preuzela je “Komisija za razterećenje urbarsko” (Grundentlasungs — Landes — Commission). Poslove oko utvrđivanja odštete Komisija je obavila u razdoblju 1854.-1891. godine, dok su se žalbe na njihove odluke rješavale sve do 1900. godine.

Od tada, pa sve do danas, prisutna je stalna tendencija usitnjavanja zemljišnog posjeda. U samom početku taj proces možemo pratiti kroz raspadanje porodičnih zadruga. Građanski zakonik iz 1853. godine, samo nekoliko godina nakon ukidanja kmetstva, dozvoljava cijepanje gospodarstva,

¹ Vidi: *Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža” i Masmmedia, Zagreb, 1995., str. 692.

² Budin, T., Agrarna struktura kao činitelj razvitka Hrvatske, *Sociologija sela*, br. 1/2, 1992., str. 45.

odnosno zemljišnog posjeda nakon očeve smrti. Dva su činitelja bitno utjecala na taj proces. Prvi i osnovni svakako je nerazvijenost gospodarske strukture, koja nije mogla apsorbirati sve veći rast pučanstva. Tako se javlja problem agrarne prenapučenosti.³

Drugi činitelj, kao izravna posljedica prvoga, jest niska razina sredstava za održanje egzistencije poljoprivrednog pučanstva.

Prema M. Zoričiću, utemeljitelju znanstvene statistike,⁴ prosječna veličina posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji po popisu iz 1895. godine iznosila je 11,44 katastarskih jutara ili 6,58 hektara (jedno katastarsko jutro = 0,575 ha). Ako se, pak, iz razmatranja isključe gospodarstva veličine do jednog katastarskog jutra, koja zapravo i nemaju karakteristike gospodarstva, tada je prosječna veličina posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila 13,12 jutara ili 7,5 ha. Hrvatska i Slavonija imale su 1895. godine 407.000 poljoprivrednih gospodarstava.

Tri su bitna činitelja koja su u to vrijeme utjecala na proces formiranja veličine posjeda u Hrvatskoj i Slavoniji: prvi, koji se izravno odrazio na posjedovnu strukturu, već istaknuti proces raspadanja kućnih zadruga; drugi, ukidanjem feudalizma ruši se naturalna proizvodnja i uspostavljaju robnonovčani odnosi.⁵ Seljaci su oslobođeni feudalnih obveza, ali su zato, da bi održali gospodarstvo, prisiljeni zaduživati se pod vrlo nepovoljnim uvjetima. Treći je činitelj, bez dvojbe, velika agrarna kriza 1873.-1895. godine, koja je došla kao posljedica narasle proizvodnje na novoosvojenom tržištu (osobito u Sjevernoj Americi, Rusiji, Indiji) primjenom nove tehnologije, sniženjem troškova proizvodnje i niskim cijenama prekomorskog prometa. Ova kriza nemilo se odrazila na rast realnih tereta seljaštva. U razdoblju 1872.-1874. godine prosječno je na ime poreza u Hrvatskoj ub-

³ “Agrarna prenapučenost socijalni je fenomen kojim se označuje postojanje relativnog viška radne snage u poljoprivredi te zbog toga njezinog nedovoljnog korištenja. U suvremenoj ekonomskoj teoriji agrarna prenapučenost se definira kao postojanje radne snage u poljoprivredi s nulom marginalnom proizvodnošću rada. Drugim riječima, označuje stanje u kojem je moguće iz poljoprivrede izdvojiti dio radne snage, a da se ne smanji poljoprivredna proizvodnja. Ekonomska teorija smatra da agrarnu prenapučenost karakterizira privredno slabije razvijene zemlje, u kojima je poljoprivreda dominantna djelatnost. Industrijalizacijom i transferom poljoprivrednika u druge djelatnosti agrarna prenapučenost se smanjuje”. *Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža” i Masmedia, Zagreb, 1995., str. 6.

⁴ Godine 1875. osnovan je Zemaljski statistički ured u Zagrebu. Punih 37 godina, sve do 1912. godine upravitelj mu je bio Milovan Zoričić.

⁵ “Po mome mišljenju staru obiteljsku zadrugu našu nije razorio nikakav građanski zakon, kako se to pretpostavlja, i nju ne može da povrati u život nikakav zakon, nego je nju razorilo novčano gospodarstvo i svi oni faktori koji su ubrzali prodiranje novčanog gospodarstva na selo”. Mirković, M., Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, *Izabrani ekonomski radovi*, sv. I, Seljaštvo u kapitalizmu, Informator, Zagreb, 1979., str. 11.

rano 10,131 milijuna forinti, u razdoblju 1883.-1895. godine 20,514 milijuna, a u razdoblju 1893.-1895. g. 22,901 milijuna forinti.⁶

U prvoj Jugoslaviji evidentan je dvosmjernan proces: prvi, prevladavanje sitnih gospodarstava u ukupnom broju, na jednoj strani, i drugi, postojanje velikih gospodarstava koja su u vrlo malom broju zastupljena u ukupnom broju, ali zato posjeduju najveći dio zemljišnog fonda, na drugoj strani.

Prva Jugoslavija pokušala je izvršiti agrarnu reformu, pravedniju raspodjelu zemljišnog fonda. Zato je 1919. godine donijela Prethodne odredbe za agrarnu reformu, čime je nastojala ograničiti veličinu zemljišnog posjeda. Prethodnim odredbama zemljišni je maksimum određen u rasponu od 57,5 do 277,5 hektara, da bi ta granica bila povećana, sve do tzv. supermaksimuma, a da pri tome nije definirana njegova granica. Ova agrarna reforma nikada nije do kraja provedena, pa se zato često i naziva “polovičarskom”.

U prvoj Jugoslaviji najveći dio zemljišnog fonda bio je u posjedu srednjih i krupnijih poljoprivrednih gospodarstava. Međutim, i tu je proizvodnja bila nedovoljno razvijena, između ostalog i zbog nerazvijenog tržišta, a potom i zbog vrlo jeftine radne snage koja je dolazila sa sitnih posjeda. Skromna akumulacija koja je bila stvorena na srednjem i sitnom posjedu bila je nedostatna za bilo kakvo unapređenje proizvodnje. Rasparcelirani posjed i njegova skromna opremljenost dodatni su činitelji koji su utjecali na nisku razinu agrarne proizvodnje. Nerazvijeno gospodarstvo, koje je imalo sve karakteristike dominantne agrarne strukture, nije moglo apsorbirati višak poljoprivrednog pučanstva i bitno je utjecalo na proces cijepanja gospodarstava.

Tablica 1: Struktura poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj 1931. godine

Veličina gospodarstava u hektarima	Broj gospodarstava	% od ukupnog broja
manje od 2	145.126	35,95
2 — 5	158.706	39,31
5 — 10	76.528	18,96
10 — 20	20.345	5,04
20 — 50	2.979	0,74
Ukupno:	403.684	100,00

Izvor podataka: Mirković, M., *Ekonomika agrara FNRJ*, Zagreb, 1950., str. 31.

⁶ Vidi: Bičanić, R., *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873.-1895.*, Zagreb, 1937., str. 263-264.

Dvije su temeljne karakteristike hrvatske poljoprivrede u okviru prve Jugoslavije: 1) izrazito velika agrarna prenapučenost (158 stanovnika na 100 ha obradivih površina); 2) velika usitnjenost posjeda. Hrvatska je 1931. godine imala 404.000 poljoprivrednih gospodarstava, jedva nešto manje nego 1895. godine (svega 2% manje).

Zaključak koji se može izvesti analizirajući podatke iz 1895. godine (posljednjeg popisa žiteljstva i gospodarstava prije ujedinjenja)⁷ jest da se posjedovna struktura neznatno promijenila u ta četiri desetljeća. Naime, ona pokazuje da je 1895. godine u skupini do 2 ha bilo 43,6% gospodarstava (7,65% više nego 1931. g.), u skupini od 2 do 5 ha 28,7% (10,61% manje nego 1931. g.), od 5 do 10 ha 20% (1% više nego 1931. g.) i od 10 do 50 ha 6,9% (ili 1,9% više nego 1931. godine).

Utjecaj agrarne reforme na posjedovnu strukturu

Pitanje vlasništva temeljno je pitanje svakoga gospodarskog sustava. Takav je slučaj i s vlasništvom nad poljoprivrednim zemljištem. Za Republiku Hrvatsku karakteristično je postojanje dualnog vlasništva. Najveći dio zemljišnog fonda, oko 80%, nalazi se u privatnom vlasništvu, a tek nešto manje u državnom (bivšem društvenom) vlasništvu — 20%. Takvi odnosi uspostavljeni su (uz neznatne promjene) agrarnom reformom iz 1945. godine i Zakonom o zemljišnom fondu općenarodne imovine iz 1953. godine, koji se vrlo često, pogrešno, naziva druga agrarna reforma. Agrarna reforma 1945. godine snažno je utjecala na posjedovnu strukturu poslije Drugog svjetskog rata. Ona je likvidirala zemljišni veleposjed — glavne nositelje “kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističke eksploatacije na selu”.⁸

Koncept bivše jugoslavenske agrarne politike polazio je od stvaranja velikih socijalističkih poljoprivrednih gospodarstava (kombinata). Današnja, pak, agrarna politika u Hrvatskoj diametralno je suprotna bivšoj agrarnoj politici. Ona bi se u budućnosti, kako stoji u Strategiji razvitka hrvatske poljoprivrede iz 1995. godine, trebala temeljiti na obiteljskom gospodarstvu, dakako, u privatnom vlasništvu.

Kriza u bivšoj jugoslavenskoj poljoprivredi, pa tako i hrvatskoj, vuče svoje korijene upravo od agrarne reforme i kolonizacije. Njima treba dodati još dvije radikalne mjere, koje su imale snažan negativni utjecaj na poljoprivredu: a) kolektivizacija i b) obvezatni otkup poljoprivrednih proizvoda, kao najdrastičnije mjere “socijalističkog preobražaja” sela i poljoprivrede.

⁷ Vidi Zoričić, M., *Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895.*, po obsegu njihovom, *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knjiga II, Zagreb, 1900.

⁸ Radić, M., *Agrarna politika SFRJ*, Beograd, 1984., str. 87.

de. Cilj je bio jasno definiran: akumulacijom stvorenom u poljoprivredi stvoriti industrijski socijalizam i “razviti” duh socijalističke solidarnosti i egalitarizma. Idejni tvorac ovoga modela je sovjetski ekonomist E. A. Preobraženskij. Taj model temeljio se na prelijevanju akumulacije iz poljoprivrede u industriju putem neekvivalentne razmjene i na taj način stvaranja uvjeta za ubrzani razvoj industrije. Zbog toga je razina poljoprivredne proizvodnje iz predratnog razdoblja (1939. g.) dosegnuta tek 1956. godine.

Agrarna reforma bila je, istina, manje zlo od nacionalizacije koju su provele gotovo sve bivše socijalističke zemlje (osim Poljske), ali je ostavila neizbrisivi trag sve do današnjih dana. Sve mjere poslije agrarne reforme temeljile su se na staljinističkom modelu razvoja poljoprivrede i postizanju “ogromnih” rezultata.⁹

U četiri i pol desetljeća postojanja druge Jugoslavije nastojalo se pošto-poto dokazati prednost poljoprivrednih kombinata i ekonomija nad sitnim seljačkim gospodarstvom. Ta “prednost” je i dokazana. Uložena su golemo sredstva u njih, koristeći najkvalitetnija zemljišta, a financijski rezultati i akumulacija bili su zanemarivi.

Tablica 2: Agrarnom reformom zahvaćeni posjedi i zemljišni fond

Oblast	Broj posjeda	Površina u ha	Posjedi u %	Površina u %
Banija	1.098	10.222	2,9	2,6
Bjelovar	1.154	12.978	3,0	3,3
Daruvar	3.848	53.655	10,1	13,7
Kordun	1.757	11.244	4,6	2,9
Lika	2.261	6.908	6,0	1,8
Osijek	12.140	123.105	32,0	31,5
Primorje	322	22.522	0,9	5,8
Slavonski Brod	9.946	72.299	26,2	18,5
Varaždin	1.544	18.792	4,1	4,8
Zagreb	931	16.701	2,5	4,3
Dalmacija	2.689	18.709	7,1	4,8
Istra	236	23.375	0,6	6,0
Hrvatska	37.926	390.510	100,0	100,0

Izvor: Maticka, M., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948*, Zagreb, 1990., str. 93.

⁹ Zablude o kolektivizaciji u nas i “ogromne” rezultate što ih je u to vrijeme postizao bivši SSSR priznao je u tzv. osječkim razgovorima 1955. godine V. Bakarić. Oni su naprosto bili rezultat Staljinove propagandne mašinerije.

Agrarnom reformom 1945. godine u Hrvatskoj zahvaćeno je 37.926 posjeda. Stvoren je zemljišni fond od 390.510 hektara.¹⁰

Iz tablice je lako uočljivo da je agrarnom reformom najveći broj posjeda u Hrvatskoj zahvaćen u Slavoniji — 68,3% od ukupnog broja ili 63,7% ukupno agrarnom reformom zahvaćenih površina. Radi se, dakako, o najkvalitetnijem zemljištu i krupnijim posjedima.

Raspodjela zemljišnog fonda stvorenog agrarnom reformom izvršena je tako što je 61,7% pripalo državi, 24,1% mjesnim interesentima, 12,1% kolonistima i 2,1% Seljačkim radnim zadrugama.¹¹

Utjecaj zemljišnog maksimuma na posjedovnu strukturu

Ideje o agrarnoj reformi i maksimiranju zemljišnog posjeda sežu u daleku povijest,¹² ali su svoju praktičnu i drastičnu realizaciju našle u 20. stoljeću u bivšim socijalističkim zemljama. SSSR je nakon Oktobarske revolucije proveo i nacionalizaciju zemljišta, ograničivši privatni posjed na zanemarivu veličinu tzv. okućnice. Isto su poslije Drugog svjetskog rata učinile i ostale socijalističke zemlje (osim bivše Jugoslavije i Poljske, koje su umjesto nacionalizacije provele agrarnu reformu).

Druga Jugoslavija je agrarnom reformom 1945. godine odredila zemljišni maksimum od 25 do 35 hektara, da bi naknadno Zakonom o zemljišnom fondu općenarodne imovine 1953. godine ograničila na svega 10 ha. Ovo ograničenje zadržano je sve do 1984. godine, od kada nije bilo službenog ograničenja u pogledu vlasništva nad zemljištem. Republika Hrvatska ukinula je zemljišni maksimum Ustavom iz 1990.

Rasprave o zemljišnom maksimumu obično su bile predmetom oštrih kritika, a vrlo često i političkih diskvalifikacija. Zemljišni maksimum nije bio jedino krupno pitanje jugoslavenske agrarne politike, ali je on bez dvojbe najkarakterističniji odraz te politike. “Najsnažniji” argument protiv većeg zemljišnog maksimuma bio je u “opasnosti” od restauracije kapitalističkih odnosa na selu. Ta teza da socijalizmu prijeti opasnost od seljaštva pojavila se u SSSR-u nakon Lenjinove smrti. Iako neuvjerljiv, taj argument značajan je ne samo sa stajališta veličine posjeda nego i za cjelo-

¹⁰ Vidi: Maticka, M., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945-1948.*, Zagreb, 1990., str. 93.

¹¹ Vidi: Maticka, M., *Ibidem*, str. 119.

¹² Starorimski autori, kod kojih se uočava sistematičniji pristup problemima poljoprivrede, bavili su se i ovim problemom. Katon Stariji (*De agricultura*), Tiberije i Gaj Grah vrlo rano uočavaju da je proces osiromašenja seljaštva, uslijed učestalosti ratova, poprimio zabrinjavajuće razmjere. Rješenje ovog problema vide u vrlo radikalnom rješenju — agrarnim reformama i maksimiranju posjeda.

kupnu agrarnu politiku prema seljaštvu. Umjesto da se o zemljišnom maksimumu raspravljalo kao o ekonomskoj i tehnološkoj kategoriji, on je ponajprije bio politička, odnosno ideološka kategorija. Osim što se njegovim smanjenjem nastojalo ograničiti razvoj privatnih poljoprivrednih gospodarstava, favorizirajući društvena gospodarstva upotrebom tuđe radne snage. Kriterij racionalnog korištenja zemljišta bio je marginalnog značenja. Ali ni tada (1953. godine) nije bilo valjano objašnjeno zašto se smatralo da jedno gospodarstvo može obrađivati samo 10 hektara, a ne i više. Naime, u međuvremenu je prodor mehanizacije i suvremene tehnologije stvorio pretpostavke da jedno gospodarstvo bez upotrebe tuđe radne snage može obrađivati nekoliko puta više zemljišta negoli je bio zemljišni maksimum. Da je to bilo jasno, vidi se i po tome što je “za krupnu proizvodnju, naime gazdinstvo od 10 ha isto toliko nesposobno koliko i ono od 5 ha”¹³. Da li je taj problem bio značajan s političkog (ideološkog) stajališta vidi se po tome što je ugrađen u Ustav. Jugoslavija je, naime, bila jedina zemlja u Europi koja je smatrala potrebnim taj problem ugraditi u ustav, a ne regulirati ga posebnim zakonom.

Za primjenu suvremene tehnologije u poljoprivredi glavni je (ne i jedini) ograničavajući činitelj veličina posjeda. Sa stajališta suvremene poljoprivredne proizvodnje posjed od 10 hektara predstavljao je zapravo zemljišni minimum. U Europi je šezdesetih godina započeo snažniji proces koncentracije u poljoprivredi. Shvatilo se da su obiteljska gospodarstva veličine desetak ili petnaest hektara zapravo *autsajderska*. Vrlo rano se shvatilo da su mala gospodarstva nekonkurentna, neprofitabilna i da ne mogu racionalno koristiti postojeću tehniku. Zato danas u Europi prevladava srednji posjed od 30 do 50 ha, dok se posjed od 10 ha smatra sitnim. I umjesto da se u nas o zemljišnom maksimumu raspravljalo s gospodarskog i tehnološkog stajališta, lišenog ideološke konfuzije, na početku devedesetih godina pojavila se ideja da se nepoljoprivrednicima oduzme zemljište iznad 0,5 ili 1 ha. Ta ideja na sreću nije realizirana. Mješovita gospodarstva danas su u Europi realnost. Prihodi su tih gospodarstava iz više izvora, ne samo iz poljoprivrede.

Veličina “zemljišnog maksimuma” pitanje je izbora optimalne veličine proizvodne jedinice, koja je determinirana postojećom tehnologijom, racionalnom podjelom rada i sposobnošću upravljanja. Njegovu donju granicu određuje oprema, a gornju profitabilnost proizvodnje. To i jest temeljni razlog zašto je u razvijenim zemljama poljoprivredna proizvodnja ostala u rukama obiteljskog gospodarstva.

Problem neusklađenosti između optimalne veličine posjeda i stvarne strukture posjeda ne može se riješiti “preko noći”. Ono što se može postići relativno brže jest zaustavljanje dosadašnjih tendencija. Jer, optimalna veličina seljačkog posjeda u neprekidnom je kretanju naviše. To se može postići i zakonodavstvom. Nasljedno pravo treba ograničiti usitnja-

¹³ Kardelj, E., *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd, 1959., str. 138.

vanje posjeda. Ekonomski maksimum treba osigurati takvu razinu agrarne proizvodnje koja će zadovoljiti rastuće društvene potrebe, osigurati prosječnu akumulaciju i potrošnju.

Problemi agrarne strukture danas

Hrvatska poljoprivreda onaj je segment hrvatskog gospodarstva gdje su u ovom trenutku problemi najsloženiji. Jedno od složenijih pitanja koje će se postaviti pred hrvatsku poljoprivredu i bez čijeg rješavanja nema realnih pretpostavki za njezin ubrzani razvitak jest rješavanje problema postojeće, vrlo nepovoljne agrarne strukture. Ona se ogleda u velikom broju sitnih obiteljskih gospodarstava, koja su nesposobna za samostalan gospodarski život, za vlastitu reprodukciju. Produktivnost rada na takvim gospodarstvima je vrlo niska, a ostvareni dohodak također nizak. Nizak je, dakako, i stupanj tržišnosti ovih gospodarstava. Tržište i proizvodnja za tržište kida tradicionalnu zatvorenost seljačkog gospodarstva i otvara proces diferencijacije na selu, koja je to jača što je tržište poljoprivrednih proizvoda razvijenije.

Agrarna struktura bez dvojbe je vrlo nepovoljna, osobito u usporedbi s razvijenim europskim zemljama. Jer, europski put razvoja poljoprivrede u nas započet još u prošlom stoljeću naprasno je prekinut političkim nasiljem poslije Drugog svjetskog rata. To nije samo naš problem već i svih zemalja u tranziciji. Jedina prednost u odnosu prema ostalim zemljama u tranziciji je u tome što je u nas zadržano najvećim dijelom privatno vlasništvo nad zemljom. U četiri i pol desetljeća hrvatska je poljoprivreda imala suprotne tendencije u razvitku u odnosu prema razvijenim europskim zemljama. Iako je privatni sektor bio dominantan, njegov je značaj prema društvenom sektoru bio marginaliziran. Osobito se to odnosi na cijeli niz, kako tehničkih tako, posebice, gospodarskih mjera gospodarske, odnosno agrarne politike (politike investiranja, kreditne politike, politike cijena, itd.). I dok su razvijene europske zemlje proteklih desetljeća učinile mnogo na području izgradnje agrarne strukture i razvoja obiteljskih gospodarstava kao nositelja agrarne proizvodnje, u nas je uloga nositelja agrarne proizvodnje bila namijenjena društvenom sektoru, dok su se istodobno sprječavale promjene u privatnom sektoru. I upravo kao što se agrarna politika kontinuirano, bez eksperimenata, izgrađuje desetljećima, isto je i s agrarnom strukturom.

U Zapadnoj Europi tekao je proces koncentracije u poljoprivredi; u nas je tekao proces permanentnog usitnjavanja. Zato se u nas proces okrupnjavanja, barem do razine europskih zemalja, javlja kao temeljna pretpostavka primjene suvremene tehnologije i više razine agrarne proizvodnje, s nižim troškovima i, dakako, nižim cijenama.

U odnosu na razvijene zemlje i njihovu poljoprivredu naša je poljoprivreda zaostala, ne samo kad je riječ o proizvodno-tehnološkom razvitku

nego i u ukupnoj organiziranosti i korištenju tekućih i razvojnih mjera agrarne politike. Postojeća agrarna struktura nije uzrok stanja u hrvatskoj poljoprivredi, već posljedica dugotrajnog odnosa prema poljoprivredi.

Kad je riječ o zemljištu kao neumnoživom resursu (prirodnom i nacionalnom bogatstvu), u Hrvatskoj tri su ključna problema: prvi, izrazito nepovoljna posjedovna struktura; drugi, stalna tendencija porasta neobrađenih površina (neracionalno korištenje ovog prirodnog resursa) i, treći, problem privatizacije.

U posljednjih stotinu godina (od 1895. godine) prosječna se veličina posjeda smanjila sa 7,5 hektara na 2,9 hektara. Tome treba dodati da se tako usitnjen posjed sastoji u prosjeku od pet parcela niskog proizvodnog potencijala.

Samo u tri desetljeća (1960.-1991.) prosječna se veličina gospodarstva smanjila sa 3,6 ha na 2,9 ha. Naime, u Hrvatskoj je prema popisu iz 1991. godine bilo 2.081 tisuća hektara poljoprivrednih površina, a 1.665 tisuća obradivih površina. Prosječna poljoprivredna površina iznosila je 3,66 ha, a obradiva 2,93 ha. Godine 1991. gotovo 70% privatnih gospodarstava bilo je u grupi do 3 ili manje, a tek 5,6% u grupi iznad 8 ha. Od 1960. godine povećao se broj gospodarstava manjih od 1 ha, dok je istodobno broj gospodarstava u drugim skupinama smanjen.

Hrvatska danas ima 534.266 poljoprivrednih gospodarstava, dok ih je prije jednog stoljeća imala 407.000 (danas 31,3% više).

Tablica 3: Struktura privatnih seljačkih gospodarstava prema popisu iz 1991. godine

Veličina gospodarstava u ha	Broj gospodarstava	% od ukupnog broja
do 1,0	201.332	37,68
1,0 — 3,0	185.525	34,72
3,0 — 5,0	81.607	15,27
5,0 — 10,0	53.593	10,03
više od 10,0	12.219	2,30
Ukupno	534.276	100,00

Izvor: Podaci DZS za 1991. godinu

Iz tablice možemo iščitati da je u grupi sitnog posjeda do 5 ha najveći broj gospodarstava — čak 87,67%, a tek zanemarivih 2,3% u grupi iznad 10 hektara.

Osnovni preduvjet unapređenja poljoprivredne proizvodnje je izgradnja gospodarski svrhovite strukture gospodarstva kao eksploatacijske jedinice.

“Koje će veličine gospodarstva nosioci ekonomske politike (država i dr.) izabrati kao svrsishodne i njih unapređivati? Neke će morati, jer je svaka agrarna politika — u drugim zemljama — to radila. Tu agrarna politika zapravo započinje. Kad se hoće osigurati 'krov nad glavom' (okućje) svakom seljaku, onda je to socijalna politika, možda i seljačka u političkom smislu, ali nije poljoprivredna, nije agrarna, nije proizvođačka. Agrarna politika mora biti proizvođačka, mora biti organizirana u svrhu unapređivanja proizvodnje i ne može biti 'seljačka' u staleškom smislu. Svaka agrarna politika mora poći od neke granice, pri kojoj pretjerano usitnjeno gospodarstvo ne predstavlja svrsishodnu proizvodnu jedinicu.”¹⁴

Doduše, na problem optimalne veličine posjeda nije odgovorila ni teorija ni praksa, osim na pojedinačnoj i konkretnoj razini. Naime, u teoriji i u praksi postoji pozitivan odnos između veličine eksploatacijskih jedinica i gospodarske i proizvodne efikasnosti — ekonomija obujma. Gospodarstva u istoj grupi mogu pokazivati velike razlike u efikasnosti.

Nepobitno je da je na proces usitnjavanja u prošlosti, a i danas, značajno utjecalo nasljeđivanje. U nas još nije riješena zakonska regulativa, kad je riječ o nasljeđivanju. Jer, upravo je nepostojanje te regulative bitno utjecalo na proces “atomizacije” posjeda. Praksa u drugim zemljama (Njemačka, Austrija, Poljska, itd.) onemogućava taj proces, proces cijepanja posjeda ispod zakonom utvrđene veličine. Razlozi smanjenja veličine poljoprivrednih gospodarstava leže, ponajprije, u depopulaciji ruralnih područja, osobito gospodarski slabije razvijenih; izgradnja prometne infrastrukture; širenje gradskih aglomeracija; kupnja zemljišta od građanskih stanovnika; korištenje zemljišta u rekreativne svrhe.

Hrvatska mora, želi li u budućnosti pratiti tendencije u europskoj poljoprivredi (ponajprije EU-a), težiti stvaranju srednjih posjeda (od 35 do 50 ha) — izbjeći stvaranje velikih posjeda u svjetskim mjerilima, jer je praksa pokazala da takvi posjedi (primjerice u SAD) mogu izazvati različite negativne učinke: ekološke, tržišne, proizvodne, itd. Posjedovna struktura pokazuje da se poljoprivredna proizvodnja u razvijenim zemljama oslanja na obiteljsko gospodarstvo, dakle na nekapitalistički način proizvodnje.

Drugi je problem porast neobrađenih poljoprivrednih površina. Razlozi za to mogu biti višestruki: nezainteresiranost za proizvodnju iz ekonomskih razloga (sve izraženije kod nas); napuštanje ruralnih područja od strane mlađeg pučanstva i istovremeno starenje poljoprivrednog pučanstva; iscrpljivanje zemljišta zbog intenzivne poljoprivredne proizvodnje, što dovodi do gubljenja proizvodnih sposobnosti tla i sl. U nas su, naravno, i ratna razaranja utjecala da su mnoge površine bile i ostale nedostupne za obradu.

Neobrađene površine u Hrvatskoj u posljednja tri i pol desetljeća bilježe stalni porast. Hrvatska je 1961. godine imala 78.000 hektara neobra-

¹⁴ Mirković, M., *Izbor iz ekonomskih radova*, Zagreb, 1958., str. 229.

denih površina. Deset godina kasnije 128.000 ha (ili za 61% više)¹⁵, da bi 1997. godine to iznosilo tri puta više nego 1961. godine (između 256.000 i 300.000 ha). Naime, razlike između statističkih i stvarnih podataka — činjeničnog stanja — signifikantne su. Statistika, naime, 1991. godine registrira 152.000 ha neobrađenih površina. Može se očekivati da će se u budućnosti ova tendencija i nastaviti. I dok, primjerice, zemlje EZ/EU godinama nastoje ograničiti korištenje zemljišta (jer riječ je o intenzivnoj proizvodnji), kako bi ublažile gorući problem hiperprodukcije i sve većeg uvažavanja ekološkog aspekta problema, Hrvatska se u tom pogledu može smatrati “ekološkom oazom”. Realno se može očekivati da će se u budućnosti narušavati odnos između broja stanovnika i obradivih površina. Hrvatska ni danas ne spada u red zemalja bogatih obradivim poljoprivrednim površinama po stanovniku (0,34 ha).

Treći problem jest problem privatizacije. Privatizacija je u svim zemljama u tranziciji složen i bolan proces, u poljoprivredi posebice. Privatizacija je jedan od temeljnih činitelja tržišnog gospodarstva. Potpuna privatizacija temeljna je pretpostavka za prihvaćanje tržišnih načela, prihvatanje nove tehnologije, učinkovitost radne snage. Privatizacijom agrarnog sektora Hrvatska nastoji osigurati dominirajući utjecaj privatnog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji, formiranje profitabilnih obiteljskih gospodarstava i bolje korištenje zemljišta kao prirodnog resursa. Taj proces tek je u začetku, pogotovo kad je riječ o privatizaciji bivših PIK-ova. Država je još uvijek vlasnik 1,152 milijuna ha zemljišta. Do sada je prodano jedva 1836 ha, a u zakup dano zanemarivih 826 ha (prema podacima Ministarstva poljoprivrede i šumarstva). Institut zakupa zemljišta, vrlo razvijen u nekim razvijenim zemljama, u nas je u povojima. “Nema niti jednog valjanog razloga zbog kojeg bi država, u procesu tranzicije ukupnog gospodarstva, trebala ostati vlasnikom toga dijela zemljišta koje po proizvodnom potencijalu i proizvodnji, osobito robnoj, premašuje ponder koji ima u površinama.”¹⁶ No u budućnosti treba izbjeći “zamku” nekontroliranog drobljenja bivših društvenih dobara u mala neprofitabilna gospodarstva, kao što je to slučaj u nekim zemljama u tranziciji (npr., Rumunjska).

Zaključak

Agrarna struktura nedvojbeno je jedan od ključnih činitelja koji će, dugoročno gledajući, odrediti smjer razvitka tržišno orijentirane hrvatske poljoprivrede. Proces izgradnje tržišnom gospodarstvu primjerene agrarne strukture niti je jednostavan, niti brzo rješiv, a ponajmanje jeftin. Osnovno

¹⁵ Vidi: Mihalj, P., Neki problemi daljeg razvoja individualne poljoprivrede, *Politička misao*, br. 3, 1973., str. 240.

¹⁶ Grahovac, P., Sredstva, instrumenti i mjere agrarne politike u funkciji unapređenja hrvatske poljoprivrede, *Ekonomija/Economics*, br. 3, Zagreb, 1996., str. 420.

polazište treba biti općeprihvaćena politička odluka o izboru ciljeva i instrumenata dugoročnog razvoja poljoprivrede, odnosno ukupnog ruralnog područja. Iscrpljujuće rasprave u znanstvenim, stručnim, a posebice u političkim krugovima, toliko karakteristične u nas, mogu izazvati neželjene posljedice i poljoprivredu dovesti u još gori položaj nego danas. A danas je ona u najmanju ruku u nezavidnom položaju.

Transferirati hrvatsku poljoprivredu prema kriterijima razvijenih europskih zemalja, prije sve EU-a, treba biti naš cilj. To nije moguće obaviti u kratkom razdoblju, jer se ni adekvatna agrarna politika ne izgrađuje u kratkom razdoblju, nego nekoliko desetljeća. Vjerojatno je tranzicijsko razdoblje od jednog desetljeća razuman rok da se to i učini. Negativne efekte agrarne politike koje je polučila agrarna politika EZ/EU u procesu izgradnje i realizacije, treba koristiti kao dragocjena iskustva, da se ne učine iste pogreške. Brza promjena agrarne strukture niti je moguća, niti je preporučljiva. Agrarnu strukturu treba postupno prilagoditi obiteljskom gospodarstvu koje će biti tržišno orijentirano, ekonomski efikasno, profitabilno.

Literatura

- Bičanić, R., *Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873.-1895.*, Zagreb, 1937.
- Budin, T., Agrarna struktura kao činitelj razvitka Hrvatske, *Sociologija sela*, br. 1/2, Zagreb, 1992.
- Ekonomski leksikon*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža" i Masmedia, Zagreb, 1995.
- Grahovac, P., Sredstva, instrumenti i mjere agrarne politike u funkciji unapređenja hrvatske poljoprivrede, *Ekonomija/Economics*, br. 3, Zagreb, 1996.
- Grupa autora (ured. Bašić, F.), *Hrvatska poljoprivreda na raskrižju*, Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva Republike Hrvatske, Zagreb, 1997.
- Horvat, B., Jugoslavenska agrarna teorija i politika, *Pregled*, br. 9 i 10, Sarajevo, 1976.
- Kardelj, E., *Problemi socijalističke politike na selu*, Beograd, 1959.
- Marković, P., *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvoja, period 1900.-1960.*, Beograd, 1963.
- Matica, M., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1948.*, Zagreb, 1990.
- Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, treće nepromijenjeno izdanje, Zagreb, 1968.
- Mirković, M., Seljačko zemljišno vlasništvo, *Izabrani ekonomski radovi*, sv. I, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Zagreb, 1979.

- Mirković, M., Utjecaj prodiranja novčanog gospodarstva na seljaštvo, *Izabrani ekonomski radovi*, sv. I, Zagreb, 1979.
- Mirković, M., *Održanje seljačkog posjeda*, Zagreb, 1937.
- Österreich — *Ungarn als Agrarstaat, Sozial und Wirtschaft — historische Studien*, Band 10, R. Oldenburg Verlag, München, 1978.
- Radić, M., *Agrarna politika SFRJ*, Beograd, 1984.
- Serdar, V., Početak znanstvene statistike u Hrvatskoj, *Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15.-20. stoljeća*, Zagreb, 1984.
- Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije*, Zagreb, 1905.
- Stipetić, V., Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, *Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, JAZU, Zagreb, 1959.
- Stipetić, V., *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Zagreb, 1969.
- Tracy, M., *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi 1880.-1988.*, treće izdanje, Mate, Zagreb, 1996.
- Zoričić, M., Gospodarstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 31. prosinca 1895, po obsegu njihovom, *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knjiga II, Zagreb, 1900.
- Zoričić, M., *Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896.
- Župančić, M., Poslijeratna obnova kao mogućnost revitalizacije seoskih naselja, *Sociologija sela*, br. 1/2, 1992.

Pavle Mihalj

*OWNERSHIP STRUCTURE OF CROATIAN
AGRICULTURE — THE RESTRICTIVE FACTOR OF
AGRARIAN PRODUCTION*

Summary

The ownership structure is one of the determining factors in the development of all agricultures; Croatia's is not an exception to this rule. In the long run, the ownership structure is undoubtedly going to determine the direction of the development of the market-oriented Croatian agriculture. The process of building the ownership structure appropriate to the market economy is neither simple nor fast, let alone cheap. An overnight change in the ownership structure is neither possible nor prudent.

The existing ownership structure of Croatian agriculture is the result of a century and a half long historical development. Socio-economic and political factors exerted a strong influence on the process of the ownership structure's formation. Today Croatia has an "atomized" estate of only 2.9 hectares. A century ago the average size of estates was 8 hectares. This fragmentation is a direct result of the agrarian reform and colonization in the second Yugoslavia when the land maximum was reduced to 10 hectares.

The existing — very unfavorable structure — should be in the transitional period gradually adapted to the family economy as the basis of future development, which will be market-oriented, cost-effective, and profitable.